

Kur'an'ı Modern Bilimlerin Işığında Okumak: Tantâvî Cevherî Örneği

M. Suat MERTOĞLU

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İstanbul)

Özet

Kur'an'ın cârî bilimsel bilgiler, özellikle de tabiat bilimlerinin verileri ışığında yorumlanması anlamında "bilimsel tefsir", kökleri Abbâsîler dönemindeki tercüme hareketlerine götürülen eski bir temayüldür. Bu çalışmada, bilimsel tefsir akımının tarihî gelişimine işaret edildikten sonra onun en önemli temsilcilerinden biri, hatta modern dönemdeki kurucusu olarak kabul edilen Mısırlı düşünür Tantâvî Cevherî'nin (ö. 1940) yaklaşımı üzerinde durulacaktır. Başta *el-Cevâhir* olmak üzere birçok eserinde Kur'an ayetlerini modern bilimler ışığında ele alan Cevherî'nin yaklaşımı, din-bilim çatışması tezlerini çürütmek ve Müslümanların dikkatini modern bilimlere çekmek türünden gayelere matuftur.

Anahtar Kavramlar: Tantâvî Cevherî, Bilimsel Tefsir, Akıl, Tefekkür, Din-Bilim Çatışması.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in tarih boyunca farklı zamanlarda ve farklı toplumlar tarafından o zamanlara ve toplumlara hâkim olan birtakım düşünce ve kabuller çerçevesinde anlaşılmaya çalışıldığı bilinmektedir. Aslında tefsir faaliyetinin bizzat Kur'an ve Hz. Peygamber kaynaklı ilahî boyutunun yanında beşerî bir boyuta sahip olduğu düşünülürse bu durumu anlamlandırmak da pekâlâ mümkündür. Tarihsel bir varlık olarak insanın yaşadığı dönemden zihnen hiçbir şekilde etkilenmemesi, yaşadığı çağın gerçek-

lerinden kendisini tamamen tecrit etmesi imkânsız olduğundan, geçmişten günümüze farklı dönem ve toplumsal çevrelerde yaşayan Müslüman ilim ve fikir adamları dinin en temel kaynağı olan Kur'ân'ı yorumlama, Kur'ân'dan hareketle zihinlerindeki sorulara ve yaşadıkları sorunlara cevap arama gayreti içinde olmuşlardır. Tefsir tarihi bu türden beşerî çabaların zenginliğini yansıtan sayısız örneklerle doludur.

Tefsir tarihinde görülen bu zenginliğin, tefsir faaliyetinin yürütücüsü olan insanın yapısı kadar tefsire konu edilen Kitab'ın tabiatından da kaynaklanan temelleri bulunmaktadır. Bu Kitap zaman ve mekân bağımlı bir beşerin sözü değil, vahiy mahsulü ilahî bir kelimadır. Sınırsız ve sonsuz bir varlığın sözü olduğundan, anlamlarını tüketmek ya da tek boyuta indirgemek mümkün değildir. Bu Kitap aynı zamanda son ilahî kelam olması itibariyle kıyamete kadar geçerli evrensel bir mesaj olma iddiasındadır. Dolayısıyla farklı zaman ve zeminlerde yaşayanların meşru bir çerçevede olmak şartıyla onu anlama ve yorumlama faaliyetlerinde çeşitliliğe sahip olmaları prensipte kabul edilebilir bir durumdur.

Ne var ki, ilahî kelamın tüketilemez oluşu, onun tüm zamanlar için geçerli, değişmeyen, açık ve net mesajları olmadığı ya da istenilen her mananın kendisine yüklenebildiği içeriksiz bir kitap olduğu anlamına gelmemektedir. Kur'ân kendi ayetlerinin çoğunu muhkem (anlamı açık ve belli olan) vasfıyla zikreder ki, bunlar yine Kur'ân tarafından Kitab'ın esası/temeli (*ümmü'l-kitâb*) olarak nitelendirilmiştir. Bir dinin ana yapısını oluşturan akide, amel ve ahlak alanlarında geçerli esaslar bu tür ayetlerle insanlığa iletilmiştir. Bunların yanında bir de müteşâbihât denilen, anlamı çok açık olmayan ya da farklı şekillerde anlaşılma ihtimali barındıran ayetler vardır ki, özellikle gayb âleminde söz eden ve yaratıcının kudretine delâlet eden, kâinattaki nizama dikkat çeken kevnî ayetler bu gruba girmektedir. Aslında muhkem ayetlerin bile tarih boyunca farklı itikadî ve fikhî mezhepler tarafından kendi esasları çerçevesinde değişik yorumlara tâbi tutulduğu düşünülünce, müteşâbih ayetlerin insanların bilgi ve tecrübelerinin çeşitliliğine göre farklı şekillerde anlaşılmasını yadırgamamak gerekmektedir.

Kur'ân dinin ana kaynağı ve İslamî anlamda her tür meşrulaştırmanın temel dayanağıdır. İlahî kelamın ayetleri hakkında konuşmak bir tür yorum (*te'vîl*) olduğundan, keyfilik ve istismarın önüne geçmek amacıyla nesnel bazı esaslara riayet edilmesi kaçınılmazdır. Bu sebeple usûl âlimlerince bir takım ölçütler belirlenmiştir. Bunların başında te'vîle tâbi tutulan nassın o manaya ihtimalinin bulun-

ması, delâlet yollarından (*mantûk, mefhûm, işâret, iktizâ*) en azından biri ile¹ ona delâlet etmesi ve te'vîlin sahih bir delilinin olması gelmektedir.² Ayrıca te'vîlin bir Kur'ân nassına ya da hakkında icmâ edilmiş şer'î bir kaideye aykırı olmaması, ayetin sevk edildiği gayenin ve sebab-i nüzûlünün göz önünde tutulması önemlidir.³ Bir de Kur'ân'ın mübhem ve mücmel ayetlerine ait işaretlerin mutlak olarak anlaşılması, bir tayin ve tahsise gidilmemesi (yani "ayetin anlamı budur, bundan ibarettir, başka bir anlamı yoktur" denilmemesi), bu ifadelerin haklarında sâdık ve câiz olan bütün fertlerin, o ayetlerin kapsamına dâhil sayılması ve ayetlerin şümûlüne dâhil edilen fertlerin ayetlerin murâd ve maksûdları değil, mâsadaıkları (yani onların anlamına mutabık) olarak kabul edilmesine dikkat edilmesi gerekmektedir.⁴ Muhkem olsun müteşabih olsun tüm ayetlerin anlaşılması ve yorumlanmasında bu esaslara riayet edilmesi gerektiği gibi, özellikle müteşabih ayetlerin muhkemlere irca edilerek, yani onlarla bir arada düşünülerek yorumlanması şartı koşulmuştur.⁵ Bu şartlara ve genel çerçeveye riayet edildikçe ortaya konulan yorumların başkaları açısından bağlayıcı bir özelliği olmasa bile meşru ve kabul edilebilir, en azından tartışılabilir olduğu söylenebilir.

I. Bilimsel Kur'ân Tefsiri

Kur'ân'ın bilimsel açıdan yorumlanmasını ifade etmek üzere kullanılan bilimsel tefsir,⁶ ilmî terimlerin Kur'ân ibarelerine hük-

- 1 Bilimsel tefsirde bu delâlet yollarından en fazla işaret yoluyla delâletin sözkonusu olduğunu, ayetin lafzında mündemiç olduğu düşünülen bir işaretten hareketle yoruma gidildiğini bu vesîle hatırlatmakta yarar vardır.
- 2 Hâlid Abdurrahman el-Akk, *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'iduh*, 3. bsk., Beyrut 1414/1994, s. 58-59. Şâubî bu bağlamda yapılacak yorumun Arap dil kaidelerine ve kelamın zahirine uygunluğundan ve başka bir yerde bu yorumun sıhhatine delâlet eden bir şahit bulunması gereğinden söz etmektedir, *el-Muvâfakât fi usûli'ş-şeria*, nşr. Abdullah Dirâz, Beyrut 1415/1994, c. III, s. 357.
- 3 Te'vilde aranan şartlar için bkz. İbrahim b. Hasan b. Sâlim, *Kadıyyetü't-te'vîl fi'l-Kur'âni'l-kerîm beyne'l-gulât ve'l-mu'tedilîn*, Beyrut 1993, c. I, s. 135.
- 4 Suat Yıldırım, "Kur'ân'ın Nüzûlünden Sonraki Tarihi Hadiselerle Tatbik Edilmesi Hakkında", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Dergisi*, sy. 1 (Aralık 1975), s. 101.
- 5 Bedreddin ez-Zerkeşi hangi müteşabihlerin hangi muhkem ayetlere irca edilmesi gerektiğinden örnekler vererek söz etmektedir; bkz. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlı vdğr., Beyrut 1410/1990, c. II, s. 201-202.
- 6 Tefsir literatüründe çoğunlukla "ilmî tefsir" şeklinde geçen tabirin özellikle modern tabii bilimleri ifade eden İngilizce "science" kavramı karşılığı olarak

metmesi ve bu ibarelerden çeşitli ilimlerin ve felsefî görüşlerin çıkarılmaya çalışılması şeklinde tarif edilmektedir.⁷ Kur'ân'ın bu temayülle tefsir edilmesi teşebbüsü oldukça erken dönemlerde başlamıştır. Abbâsîler dönemindeki tercüme hareketleriyle birlikte antik bilim ve felsefe birikiminin Arapçaya aktarılmasından sonra özellikle İslam filozofları tarafından kimi Kur'ân ayetlerinin bu birikime uygun şekilde tefsir edildiği örneklere rastlanır.⁸ Bu temayül sadece İslam filozoflarıyla sınırlı kalmamış Gazzâlî (ö. 505/1111), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi meşhur birçok Sünnî âlim tarafından da belli ölçülerde benimsenmiş ve bu vadiye görüşler serdedilmiştir. Klasik dönemde “Kur'ân'dan elde edilen ilimler” bahsi ulûmü'l-Kur'ân literatürünün de gözde konularından birini teşkil etmiştir.⁹ Gazzâlî klasik dönemde bu temayülün savunucuları arasında sayılmaktadır. O, Kur'ân'ın bütün ilimlerin kaynağı olduğunu, öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerinin, okyanusa benzettiği Kur'ân'dan neşet ettiğini belirtmektedir.¹⁰ Bu dönemde cârî ilmî veriler esas alınarak çeşitli Kur'ân ayetleri o çer-

kullanıldığını düşündüğümüzden bilimsel tefsir ifadesinin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

7 Emîn el-Hülfî, *Menâhicü't-tecdîd fi'n-nahv ve'l-belâga ve't-tefsîr ve'l-edeb*, Kahire 1961, s. 287. J. Jomier bilimsel tefsiri “adını anmaksızın bütün bilim-leri Kur'ân'da bulmak isteyen tefsir” şeklinde tanımlar; bkz. “Le Cheikh Tantai Jawhari (1862-1940) et son Commentaire du Coran”, *Melanges Institut Dominicain d' Etudes Orientales du Caire (MIDEO)*, Cairo, sy. 5 (1958), s. 116.

8 Felsefî tefsir yaklaşımı ve örnekler için bkz. Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 3. bsk., Kahire 1405/1985, c. II, s. 399 vd.

9 Örneğin Celâleddin es-Süyûtî sözkonusu temayülün önemli temsilcilerinden İbn Ebü'l-Fadl el-Mürsî'nin (ö. 655/1257) tefsirinden iktibasla bu ilimleri saymaktadır. Sayılanlar arasında tıp, astronomi, cebir ve hendesenin yanı sıra terzilik, demircilik, çiftçilik, dülgelik, dokumacılık ve camcılık gibi çeşitli meslekler de vardır; bkz. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1973, c. II, s. 127-128. Süyûtî aynı yerde İbn Sürâka'dan naklen Kur'ân'da birtakım sayıların, toplama, çıkarma ve çarpma işlemlerine ait bilgilerin bulunmasını Kur'ân'ın mucizeviliği ile ilişkilendirmektedir. Modern dönemdeki 19 mucizesi türünden sayısal i'câz teorilerini çağrıştıran bu görüşe göre, hesaplâ uğraşan kimselerin felsefeciler ve mühendislerle bir arada bulunmayan ve hesap (dersi) almayan Hz. Peygamber'in doğru söylediğini ve Kur'ân'ın kendi sözü olmadığını bilmeleri için böyle yapılmıştır.

10 Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân ve dürreruh*, 5. bsk., Beyrut 1411/1990, s. 8. Ancak o, dünya ve ahiret hayatının salah bulması kendisine bağlı olduğundan dinî ilimler üzerinde durduğunu, tıp ve astronomi gibi ilimler bu türden olmadığından ve dünyada bu tür ilimleri bilenler zaten bulunduğundan zikretmeye gerek görmediğini söyler; bkz. *a.g.e.*, s. 25-26. Öncelikleri açısından bakılınca, Gazzâlî'nin yaklaşımını modern bilimsel tefsir akımıyla ilişkilendirmenin kolay olmayacağı kanaatindeyiz.

çevrede yorumlanmıştır. Örneğin dünyanın dönmediğini ve düz olduğunu savunan görüşlere çeşitli tefsirlerde rastlanabilmektedir.¹¹

Bilimsel tefsiri savunanların dayanak noktası olarak aldıkları çeşitli ayet ve hadisler bulunmaktadır.¹² Bunların başında “Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık” (el-En‘âm 6/38), “Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır” (el-En‘âm 6/59) ve “Biz kitabı sana her şeyin açıklaması olarak indirdik” (en-Nahl 16/89) ayetleri gelmektedir. Buradaki kitap Kur‘ân-ı Kerîm olarak anlaşıldığı için ilgili ayetler, Kur‘ân‘da her şeyin mevcut olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Bu çerçevede kendisine en fazla atfı yapılan hadislerden biri ise Kur‘ân‘da öncekilerle sonrakilere dair haberlerin olduğu, mucizelerinin/harikalarının (*acâib*) tükenmeyeceği meâlindeki hadistir.¹³ Ancak klasik dönemde çoğunlukla kendisinde hiçbir şeyin eksik bırakılmadığı, yaş kuru her şeyi ihtiva eden kitabın Levh-i Mahfûz (*ümmü‘l-kitâb*) olduğu,¹⁴ kitabın Hz. Peygamber‘e her şeyin açıklaması olarak indirilmesi ile de helal, haram, sevap ve ikâb gibi din namına olan şeylerin açıklanması şeklinde anlaşıldığını hatırlatmakta yarar vardır.¹⁵ Diğer yandan

-
- 11 Örneğin Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) el-Bakara 2/22. ayeti çerçevesinde dünyanın dönmediğini çeşitli delillerle temellendirmek istemektedir; bkz. *et-Tefsîru‘l-kebîr*, Beyrut 1411/1990, c. II, s. 94-95. Celâleddin el-Mahallî (ö. 864/1459) ise “(İnsanlar) yeryüzünün nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?” (el-Gâşîye 88/20) ayetinden hareketle dünyanın küre şeklinde değil, düz olduğunu söylemektedir; bkz. *Tefsîrü‘l-Celâleyn*, İstanbul 1980, II, 261. Dünyanın değil de güneşin döndüğünü savunan görüşlere günümüzde de rastlanmaktadır. Suudlu Abdülaziz b. Bâz güneşin sabit olup dünyanın döndüğünü söyleyen küfür olduğunu savunan bir fetva yayımlamıştır: *el-Edilletü‘n-nakliyye ve‘l-hissiyye alâ imkânî‘s-su‘ûd ile‘l-kevâkib ve alâ cereyânî‘ş-şems ve‘l-kamer ve sükûni‘l-ard*, Riyad 1982.
- 12 Şâtübî bu delilleri aktararak istidlal tarzını eleştirir; bkz. *a.g.e.*, c. II, s. 390. Taşköprizâde ise aynı delillere kitabının “İlmü ma‘rifeti‘l-ulûmi‘l-müstembata mine‘l-Kur‘ân” başlıklı kısmının girişinde olumlayıcı bağlamda işaret etmektedir; bkz. *Miftâhü‘s-sa‘âde ve misbâhü‘s-siyâde fî mevzûâtî‘l-ulûm*, nşr. Ali Dahrûc, Beyrut 1998, s. 877.
- 13 Sünenü‘t-Tirmizî, “Fedâilü‘l-Kur‘ân”, 14. Tirmizî Hz. Ali‘den rivayet edilen bu hadisin isnadının meçhul olduğunu, isnad zincirindeki Hâris‘in de cerh edildiğini söylemektedir.
- 14 Taberî, *Câmi‘u‘l-beyân an te‘vili‘ âyi‘l-Kur‘ân*, Beyrut 1415/1995, c. V, s. 246, 278; Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmî‘l-Kur‘ân*, 3. bsk., Kahire 1987, c. VI, s. 420 (6/38‘deki Kitab‘ın Kur‘ân olabileceğine dair zayıf bir görüşe de işaret edilir), c. VII, s. 5; Şâtübî, *a.g.e.*, c. II, s. 390.
- 15 Taberî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 211-212 (meçhul bir râvînin İbn Mesud‘dan Kur‘ân‘da bütün ilimlerin indirildiği yolunda zayıf bir rivayete de yer verir); Kurtubî, *a.g.e.*, c. X, s. 164; Şâtübî, *a.g.e.*, c. II, s. 390.

Kur'ân'ın zâhir, bâtın, had ve matla' gibi farklı anlam katmanlarına sahip olduğu, Kur'ân'ın anlamlarının araştırılması gerektiği yolundaki çeşitli rivayetler bu yaklaşımın en önemli dayanakları arasında sayılabilir.¹⁶

Kur'ân'ın cârî bilimsel verilere göre yorumlanması girişimi klasik dönemde bazı tepkilere neden olmuş ve kimi eleştirileri üzerine çekmiştir. Bu konuda eleştirilerini dile getirenlerden biri Endülüslü âlim Şâtübî'dir. O özellikle Arapların ümmîliği bağlamında Kur'ân'ın ilk muhataplarının anlayamayacakları anlamları kitaba hamletmenin yanlışlığını dile getirmektedir.¹⁷ Ancak Kur'ân'ı bilimsel veriler ışığında yorumlama temayülü modern dönemde sistemleşerek bir akım haline gelmiş ve bazı Müslüman ilim ve fikir adamları Kur'ân'ı bu defa kendi dönemlerinde geçerli kabul edilen veriler, yani modern tabii bilimler ışığında yorumlamaya başlamışlardır. Modern dönemdeki bu yöneliş hiç şüphesiz Müslümanların siyasî ve ictimai durumuyla yakından ilgilidir. İslam dünyasının önemli bir kısmının modern bilimsel birikime ve teknolojik üstünlüğe sahip Avrupalı devletlerin sömürgesi haline gelmesi, bu devletler karşısında neredeyse sürekli olarak askerî mağlubiyetler yaşaması yeni izah tarzlarını gündeme getirmiştir.¹⁸ Bazı Müslüman entelektüellerin Avrupalı devletlere bu üstünlüğü sağlayan bilimlerin kaynağının Kur'ân olduğunu ya da Kur'ân'ın da aslında

16 Bu türden rivayetler için bkz. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Kahire 1387/1967, c. I, s. 377-378; Taşkoprizâde, *a.g.e.*, s. 306, 877.

17 Şâtübî, *a.g.e.*, c. II, s. 379-391. Şâtübî Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan Kur'ân ilimlerinin belli olduğunu söyledikten sonra sema ile ilgili ayetlerin anlaşılması bağlamında astronomiyi ayetlerin anlaşılmasına vesile kabul eden Fahreddin er-Râzî'yi ve *Faslu'l-makâl* adlı eserinde felsefî ilimlerin gereğini savunan İbn Rüşd'ü eleştirmektedir; bkz. *a.g.e.*, c. III, s. 339-340. Bilimsel tefsir anlayışına modern dönemde eleştiri getiren isimlerden biri olan Emin el-Hûlî ise Şâtübî'nin argümanlarından istifadeyle ve ona bazı modern bakış açıları ilave ederek bu anlayışı tenkit eder. Ona göre de lügat, belagat (ilk muhatapların bilmediği hususlardan söz etmek muktezâ-yı hale uygun düşmez) ve din-itikad açısından (dinin amacı bilimsel hakikatleri göstermek değildir) bu yaklaşım eleştirilere açıktır; bkz. Hûlî, *a.g.e.*, s. 293-296. Şâtübînin eleştirilerine katılan Muhammed Hüseyin ez-Zehebî de hemen hemen aynı eleştirileri dile getirir, ancak Hûlî'nin eleştirilerinden söz etmez (*a.g.e.*, c. II, s. 469-472). Hûlî'nin bilimsel tefsire yaklaşımı konusu için ayrıca bkz. J. Jomier, "L'Exégèse scientifique du Coran d'après le Cheikh Amîn al-Khûlî", *MIDEO*, Cairo, sy. 4 (1957), s. 269-280.

18 Çağdaş bilimsel tefsir ile sömürgecilik faaliyetinin münasebeti için bkz., J. J. G. Jansen, *Kur'ân'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halilurrahman Açar, Ankara 1993, s. 79 vd.

bunları içerdiğini söylemeleri kendilerine yönelik saldırılara karşı savunma içgüdüsüyle ortaya konulmuş psikolojik ve entelektüel bir tepki olarak görülebilir. Bu sayede bir yandan özellikle genç nesillerin, kalkınmanın temelini oluşturacak bilimsel faaliyetlere ve çalışmaya teşviki hedeflenirken diğer yandan Müslümanların yaşadığı psikolojik ve entelektüel travmanın atlatılması yolunda çaba gösterilmesi hedeflenmektedir.

Ünlü müfessir Âlûsî (ö. 1854) 19. yüzyılda Kur'ân ayetlerinin modern Batılı bilimlerle bağlantılı olarak yorumlanması konusunda öncü isimlerden biri olarak kabul edilir. Onun *Rûhu'l-me'ânî* isimli tefsirinde bazı ayetleri modern astronomiyle uyumlu tarzda tefsir ettiği bilinmektedir.¹⁹ Müsteşrik Goldziher ise tefsir ekollerinden söz eden eserinde modern dönemdeki öncü isimlerden biri olarak İranlı Kerâmet Ali'ye dikkatleri çekmektedir. Onun *Meâhizü'l-ulûm* (1865) adlı eserinde modern bilimsel buluşların Kur'ân ve sünnetten kaynaklandığı ve bu iki kaynağın modern fizik, astronomi ve kozmoloji ile uyum halinde bulunduğu savunulmaktadır.²⁰ Bu alanda en dikkat çekici isimlerden biri ise Şam'da Hıristiyan tabiplerin Kur'ân'da taş kömürünün olup olmadığına dair sordukları soruya cevap arayan ve kendisi de tabip olan Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'dir (ö. 1888). Bu arayışlar onu *Keşfü'l-hakâikî'n-nûrâniyye* adlı bir eser telifine götürmüştür.²¹ Suriyeli Abdurrahman el-Kevâkibî (ö. 1902),²² Iraklı Şîî bir âlim olan Seyyid Hibetullah eş-Şehristânî²³ ve Osmanlı devlet ve ilim adamı Gazi Ahmed Muhtar Paşa (ö. 1919)²⁴ gibi kimseler de bu yaklaşımın temsilcileri arasındadır.

19 Muhsin Abdülhamid, *Âlûsî müfessiran*, Bağdat 1968, s. 252-253.

20 Ignaz Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden 1952, s. 349. Ayrıca bkz. Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, çev. Ahmet Küskün, İstanbul 1990, s. 29.

21 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1996, c. II, s. 374-375.

22 Kur'ân'ı "ilimler güneşi ve hikmetler hazinesi" olarak niteleyen Kevâkibî i'câzü'l-Kur'ân bağlamında *Tabâi'u'l-istibdâd ve mesâri'u'l-isti'bâd* (*el-Müeyyed* gazetesinde tefrikanı: 1318/1900) adlı eserinde bazı ayetlerin modern bilimsel verilere uygunluğunu göstermeye çalışmaktadır.

23 Hellmut Ritter, Goldziher'in yukarıda adı geçen eserini tanıtırken Şehristânî'nin astronomi bağlamında Kur'ân ve modern bilim arasında çatışma olmadığı tezini savunan *el-Hey'e vel-İslâm* (1910) adlı eserinden de söz eder; bkz. "Die Richtungen...", *Der Islam*, sy. 12 (1922), s. 119-120.

24 Gazi Ahmed Muhtar Paşa *Serâirü'l-Kur'ân fî tekvîn ve ifnâ ve i'âdeti'l-efnân* (1336) adlı eserinde astronomi ile alakalı yetmiş civarında ayeti Kopernik sistemi ışığında yorumlamaktadır.

II. Tantâvî Cevherî

A. Hayatı

Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî 1278'de (1862) Nil deltasında, Zekâzîk'ın güney doğusundaki Kefr Avadullah Hicâzî köyünde doğdu. Bazı kaynaklarda doğum tarihi 1287/1870 tarihi olarak zikredilirse de²⁵ bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır.²⁶ Bir çiftçinin oğlu olan Cevherî'nin anne tarafından dedesi, doğduğu köye adını veren itibarlı bir kimse idi. İlk eğitimini aldığı köyündeki okulda (*küttâb*) Kur'ân'ı ezberledi. Daha sonra dinî öğrenimini tamamlamak üzere İslam dünyasının en önemli ilim merkezlerinden biri olan Kahire'deki Ezher'e gönderildi. Beş senelik bir eğitimden sonra (1877-1882) geçirdiği rahatsızlık nedeniyle köyüne döndü ve üç yıl çiftçilikle uğraştı. Bu dönem Cevherî'nin sonraki hayatını ve çalışmalarını derinden etkileyecek tabiat araştırmalarına yönelmesinde etkili oldu. Ezher'de öğrenimine dört yıl daha devam etti. Tabiat bilimlerine olan merakının sevgi ile 1889'da özellikle Ezherlilere modern bilimleri okutarak yeni açılan mekteplerde hocalık yapmalarını sağlamak üzere 1872'de kurulmuş olan Dâru'l-ulûm'a kayıt yaptırdı ve 1893'te buradan mezun oldu. Hocaları arasında Ali el-Bûlâkî, Hasan et-Tavîl ve Ahmed Hamdi gibi isimler sayılabilir. Bazı kaynaklarda Muhammed Abduh'un öğrencisi olarak gösterilirse de ona doğrudan öğrencilik yapmadığı, yazdığı bir eserin Abduh tarafından görülmesinden sonra Abduh'la tanıştığı anlaşılmaktadır. Zaten kendisi de hocaları arasında Abduh'u zikretmemektedir.²⁷

Bazı ilkokullarda öğretmen olarak görev aldıktan sonra 1900-1910 arasında Kahire'de lise seviyesindeki el-Medresetü'l-Hıdîviyye'de hocalık yaptı. İngilizce öğrendiği bu dönemde bazı İngilizlerle tanıştı ve bu dilden çeviriler yaptı. 1911'de Dâru'l-ulûm'da tefsir ve hadis hocalığına, ayrıca el-Câmi'atü'l-Mısriyye'de İslam felsefesi

25 Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur* (GAL), Suppl., c. III, s. 326.

26 Jomier, "Le Cheickh", s. 118. Jomier 1862 tarihini Cevherî'nin ailesine dayandırmaktadır.

27 F. De Jong, *Works*, s. 158; Abdülazîz Câdû, *eş-Şeyh Tantâvî Cevherî: dirâse ve nusûs*, Kahire 1980, s. 18. Ancak Carl Brockelmann onu Abduh'un öğrencisi çevresi içinde değerlendirir; bkz. GAL, Suppl., c. III, s. 326-329. İleride Cevherî eleştirisine yer vereceğimiz Reşid Rıza'nın bu eleştiride ya da gördüğümüz kadarıyla Abduh biyografisinde de (*Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm*) bu ilişkidenden hiç söz etmediğini hatırlatmakta yarar var.

hocalığına tayin edildi. Cevherî, İslam dünyasının içinde bulunduğu gerilikten kurtulması için dinî ve ictimâî ıslahın gerekliliğine inanan bir kimse olarak eğitim reformu konusuyla da yakından ilgilendi ve modern bilimleri öğreten eğitim kurumlarının açılmasını teşvik etti. Müslümanların geri kalmasında akli ilimleri ihmal etmelerinin rolü olduğunu düşündüğünden, kalkınma için akli ilimlerin önemine dikkat çekti.²⁸

Mısır Milliyetçisi el-Hizbü'l-Vatanî'ye yakınlığı olan ve bu partinin yayın organı *el-Livâ'*da yazıları yayınlanan Cevherî, el-Câmî'atü'l-Mısriyye'den ve Dâru'l-ulûm'dan İngiliz işgali aleyhtarı tutumu nedeniyle uzaklaştırıldı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra İskenderiye'deki el-Medresetü'l-Abbâsiyye'de hocalık yaptı. 1917 Ekim'inde daha evvel Kahire'de on yıl görev yaptığı liseye hocalık yapmak üzere davet edildi, 1919'daki işgal aleyhtarı gösteriler esnasında polis tarafından evi arandı. 1922'de emekliye ayrılmasından sonra tüm vaktini eser telifine ve sosyal çalışmalara adadı. Öğrencileri arasında Muhammed Lütfi Cum'a ve Zakir Kadirî (Ugan) gibi isimler sayılabilir.

Siyasî ve ictimâî konularla yakından ilgilenen ve İngiliz işgaline karşı mücadele eden el-Hizbu'l-Vatanî'yi destekleyen Cevherî, Müslüman Kardeşler hareketinin de katılımcıları arasında yer aldı. İlk sayısı 28 Safer 1352/22 Haziran 1933'te çıkan bu hareketin yayın organı *Cerîdetü'l-İhvânî'l-müslimîn*'in yazı işleri müdürlüğünü üstlendi ve bazı üniversite öğrencilerinin İhvân'a katılımını sağladı.²⁹ İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen öğrencilerle yakından ilgilenen Cevherî ayrıca Cemâ'atü'l-uhuvveti'l-İslâmiyye, Cem'iyetü'l-ş-şübbânî'l-müslimîn, Cem'iyetü'l-birr ve'l-ihsân ve Cem'iyetü'l-müvâsâti'l-İslâmiyye gibi çeşitli cemiyet ve kurumların içinde yer almak suretiyle ilim ve fikir adamı olmasının yanı sıra sosyal çalışmalarıyla da tebarüz etti.

Çok yönlü bir şahsiyet olan Cevherî, ayrıca o dönemde Batı'da olduğu gibi İslam dünyasının kimi muhitlerinde de ilgi çeken rûhiyat ve ispritizma konularına olan yakın alakasıyla da tanındı ve Cem'iyetü'l-Ehrâmî'r-rûhiyye gibi bazı derneklerin çalışmalarına iştirak etti. Cevherî'nin dikkat çekici yönlerinden birisi de dünya barışına katkı amacıyla gerçekleştirdiği bazı çalışmalardır. Bu alanda çeşitli eserler kaleme alan Cevherî, Mısır tarafından 1939'da

28 Cevherî, *Behcetü'l-ulûm*, Kahire 1354/1936, s. 11-13.

29 Hasan el-Bennâ, *Müzekkîrâtu'd-da've ve'd-dâ'îye*, Kahire ts., s. 149, 168-169, 195, 252.

Nobel Barış Ödülü'ne resmen aday gösterildi, ancak kısa bir süre sonra, 12 Ocak 1940'da Kahire'de vefat ettiğinden bu teşebbüs sonuçsuz kaldı.³⁰

B. Eserleri

Cevherî'nin çeşitli dergilerde makaleleri ve otuzdan fazla kitabı bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. *el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-kerîm*, sonuncusu ek (mülhak) olmak üzere yirmi altı cilt halinde (Kahire 1341-1354/1923-1935, 1350/1932) basılmış, Muhammed Abdüsselâm Şâhîn tarafından da neşredilmiştir (I-XIII, Beyrut 2004). Cevherî'nin ilmî tefsir yaklaşımını yansıtan ve çeşitli ansiklopedik bilgilerle 1000'den fazla görsel malzeme ihtiva eden en önemli eseridir. *el-Cevâhir*'de İslâmî ve Batılı pek çok kaynağa atıflar ve bunlardan iktibaslar vardır. Bunların başında Gazzâlî gelmektedir.³¹ 2. *en-Nizâm ve'l-İslâm*, Kahire 1321, 1348. *el-Müeyyed* gazetesinde yayınlanmış makalelerin derlenmiş hali olup Tatarcaya (Ufa 1909) ve Urduçaya çevrilmiştir. 3. *Nizâmü'l-âlem ve'l-ümem evi'l-hikmetü'l-İslâmiyyetü'l-ulyâ*, I-II, Kahire 1323-1324, 1350/1931. Kâinattaki nizama ve siyasete dair olup Urduçaya çevrilmiştir. 4. *et-Tâcü'l-murassa' bi-cevâhiri'l-Kur'ân ve'l-ulûm*, Kahire 1324/1906, 1933. *el-Cevâhir*'in mukaddimesi mesabesindeki eser Zakir Kadirî tarafından Tatarcaya (Orenburg 1907), Muhammed Halîm Ensârî tarafından Urduçaya (Lahor 1908), Abidin Sönmez tarafından Türkçeye (*Tefekkür Hazinesi Kur'ân-ı Kerim ve İlim Cevherleri*, İstanbul 1974) ve Çinceye çevrilmiştir. 5. *Nehdatü'l-ümme ve hayâtuhâ*, Kahire 1325/1908, 1353/1934. el-Hizbü'l-Vatanî'nin yayın organı *el-Livâ'* da yayımlanan sosyal ve kültürel ıslaha dair makalelerinin derlenmiş hali olup basım masrafları bu partinin kurucusu ve başkanı Mustafa Kamil tarafından karşılanmıştır. 6. *Kitâbu eyne'l-insân*, Kahire 1911.

30 Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. J. Jomier, "Le Cheikh ", s. 117-134; Câdû, *a.g.e.*; F. De Jong, "Djawharî, Tantâwî", *El² Suppl.* (Fr.), s. 262-263; Mehmet Suat Mertoğlu, "Tantâvî Cevherî", *DİA*, c. XXXIX (İstanbul 2010), s. 579-580.

31 Cevherî'nin eserine *el-Cevâhir* adını vermiş olması da -Gazzâlî'nin aynı adlı bir eseri olduğu düşünülürse- bu etkinin sonucu olarak değerlendirilebilir. *el-Cevâhir*'in kaynak ve atıfları için bkz. Jomier, "Le Cheikh", s. 142-147. Câdû da Cevherî'nin Râgıb el-İsfahânî, Fahreddin er-Râzî, Gazzâlî, Kummî, Süyutî gibi klasik dönem müelliflerinden etkilenmiş olabileceğini söyler; bkz. *a.g.e.*, s. 55-56.

Umumî barışa dair olup aynı yıl Londra'da gerçekleştirilen Uluslararası Halklar Kongresi'ne sunulmuştur. **7.** *Kitâbu'l-Ervâh*, Kahire 1918, 1920. Ruhî hayata ve isprizmaya dairdir. **8.** *Ahlâm fi's-siyâse ve keyfe yetehakkaku's-selâmü'l-'âmm*, Kahire 1354/1935, 1998. Umumî barışa, siyasetle kâinattaki nizam arasındaki ilişkiye dair rüyalardan oluşmaktadır. **9.** *Behcetü'l-ulûm fi'l-felsefeti'l-Arabiyye ve müvâzenetuhâ bi'l-ulûmi'l-asriyye*, Kahire 1354/1936, 1998. **10.** *Berâetü'l-Abbâse uhti'r-Reşîd*, Kahire 1355/1936, 1998. Yazarla irtibata geçen Harun er-Reşîd'in ruhunun ondan kızkardeşi Abbâse ile ilgili olarak Corci Zeydân'ın bir romanında neden olduğu tarihî hatayı düzeltmesini istemesine dair edebî bir çalışmadır. İlmî faaliyetlerin yanı sıra edebî yönüyle de tanınan Cevherî'nin yayınlanmış şiirleri de mevcuttur.³²

III. Cevherî'de Bilimsel Tefsir

A. Kur'ân ve Bilim

19. yüzyılda bilimsel tefsir yaklaşımının güçlü bir şekilde savunulmaya başlamasının arka planında yatan siyasî ve entelektüel sâiklere yukarıda kısaca işaret edilmişti. Avrupa devletlerinin askerî/siyasî üstünlüğü, sahip oldukları silahlara ve teknik donanımına ve dolayısıyla tabî bilimlerdeki üstünlüğüne bağlandığı gibi Müslümanların mağlubiyetleri ve sömürgeleştirilmeleri de bu dinamiklerden yoksun olmalarıyla ilişkilendiriliyordu. Bu gelişmelere paralel olarak Müslümanların geri kalmalarının dinlerinden kaynaklandığı, İslam'ın akıl ve bilim gibi modern değerlerle bağdaşmayan bir yapıya sahip olduğu suçlamaları kimi Müslüman düşünürler arasında kısmen selefî, ama daha ziyade modernist karakteri ağır basan bir söylem geliştirilmesine yol açtı. Bu söyleme göre Müslümanların geri kalmasından sorumlu olan “gerçek İslam” değil, tarihî süreçte taklit ve hurafe gibi İslam dışı unsurlarla bozulmuş geleneksel din anlayışı ve Müslümanlar arasında bu anlayışa uygun olarak yerleşen uygulamalardır. İslam'ın temel kaynaklarına, onun doğru anlaşıldığı ilk döneme gidilirse bu çarpık anlama ve uygulamaların yanlışlığı görüleceği gibi ilerleme ve kalkınmanın esasları da tespit edilebilecektir. Bu söylem İslam'ı “akıl dini”, “bilim dini” ve “tabî din” gibi modern dönemin yükselen değerlerine

32 Eserlerinin listesi için bkz. Brockelmann, *GAL*, Suppl., c. III, s. 327-328; F. De Jong, *Works*, s. 153-161.

uygun bir din olarak takdim etmektedir.³³ Bu söylemi benimseyenler dinin aklı, tefekkürü, tabiatı incelemeyi, dolayısıyla bilimi teşvik etmekle kalmadığını Kur'ân'ın modern bilimsel gerçekleri ve keşifleri ihtiva ettiğini, bilim ilerledikçe bazı ayetlerin daha iyi anlaşılacağını da savunmaktadır.³⁴

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu söylem modern anlamda bilimsel tefsirin kurucusu olarak kabul edilen Tantâvî Cevherî için de büyük ölçüde geçerlidir.³⁵ Bu anlamda Cevherî belki de modern dönemde Kur'ân'ın kevnî ayetleri üzerinde en fazla yoğunlaşan ve Kur'ân'ın bütün ilimleri ihtiva ettiği konusunu işleyen kimsedir.³⁶ Cevherî, Müslümanların geri kalmalarında ve sömürgeleştirilmesinde tabîî bilimleri ihmal etmelerinin rolü olduğu inancındadır. Bu tür dinî ve siyasî endişelerden hareketle Müslümanların dikkatini bilimsel faaliyetlere çekmeye, onları bu uğurda çalışmaya teşvik etmeye çalışır. O el-Medresetü'l-Hıdıviyye'de hoca iken İngilizlerin yayınladıkları bir dergide, geceleyn yıldızları izlemek isteyenler için gökyüzünde bilinen bütün yıldızları resmettiklerini öğrenince Mısırlıların bu işlerle neden uğraşmadığına hayıflandığından ve bu konuda bildiklerini ihtiva eden küçük bir kitap kaleme almaya karar verdiğinden söz eder. Ona göre İngilizler Mısırlıların gökyüzü ve yıldızlar, bitkiler ve hayvanlar konusunda çok az bilgi sahibi olmaları için bu tür bilgilerin onlara ulaşmasını engellemektedirler. Bu tür bilimlerin Mısır'a ancak kısmî bir dâhilî istiklal geldikten sonra geri döndüğünü düşünen Cevherî, bunun sebebini şöyle açıklar:

“Ben bu engellenenin sırrını onların kitaplarından öğrendim. Onlar şöyle diyorlar: İnsan tabîî ve benzeri bilimlere tutkun olmadıkça, bitki-

33 İslam modernizminin genel özellikleri için bkz. Mazharuddin Sıddıkî, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*, çev.. Murat Fırat – Göksel Korkmaz, İstanbul 1990, s. 11 vd. Türkçede daha ziyade İslamcılık akımı olarak bilinen bu söylemin genel bir tasviri için bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, ilaveli 3. bsk., İstanbul 1997, c. I, s. 16 vd.

34 Modernist söylemi benimseyenlerin genel yaklaşım böyle olmakla birlikte Kur'ân'ın esas gayesinin bu olmadığı gerekçesiyle bilimsel tefsir yaklaşımına karşı çıkanlar bulunmaktadır. Aşağıda Cevherî'ye yönelik eleştirilerinden söz edeceğimiz Reşid Rıza bu duruma örnek verilebilir.

35 Celal Kırca, Kur'ân'ın bilimsel tarzda tefsir edilmesi çabasının tefsirde müstakil bir ekol haline gelmesini Tantâvî el-Cevherî ile yirminci yüzyılda başlatmaktadır; bkz., *Kur'ân-ı Kerim ve Modern İlimler*, İstanbul 1981, s. 115-116; a.mlf., *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, İstanbul 1997, s. 13.

36 Câdû, *a.g.e.*, s. 55.

leri, hayvanları ve yıldızları incelemedikçe ülkesini sevip [yurttaşlarına] faydalı olmaz. Hakiki yurtsever bu bilimlere düşkün olandır. O etrafındaki hayret verici şeyleri inceleyince zihni (*nefs*) âdetâ güzellekle aydınlanır, kalbi o vatanda yaşayanlara meyleder. Günümüzdeki psikologlar da bu görüşü teyit ediyorlar... Şu halde İngilizler [Mısır'da] gençlerin ülkelerine karşı düşkünlüklerinin azalması için bu bilimleri engelliyorlar. Şark'ta vatana ihanet, liderlerin gaffeti ve ilimlerinin azlığından dolayı bu sebeple ortaya çıktı. Bu sebeple Garb'daki liderlerden çoğunun ülkelerini muhafaza ettiğini görüyoruz. Şark'taki liderlere gelince onların bir kısmı ülkesine önem vermez, çünkü zihni ilmin cemâliyle aydınlanmamıştır.”³⁷

Bu ifadeler Cevherî'nin kalkış noktasını, düşüncelerinin altında yatan pratik endişelerin ne kadar belirleyici olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Buna göre tabii bilimlere ilgi duyma vatanseverliğin ölçüsü olup kalkınma ve siyasî bağımsızlık için gençlerin bunlara ilgi göstermesine, bunun için de gençlere bu bilimleri tanıttacak ve onları öğrenmeye teşvik edecek eserlere ihtiyaç vardır! Jansen de Cevherî'nin *el-Kur'ân ve'l-ulûmü'l-asriyye* adlı eserinde Müslümanların bilimi terk etmeleriyle dünya hâkimiyeti ve cihad arasında ilişki kurmasından benzer bir netice çıkarır: “Müslümanlar siyasî olarak birleşir ve ilmî bakımdan gelişirlerse kendilerini yabancıların sultasından kurtarmayı başarabileceklerdir.”³⁸

Cevherî bilimsel tefsire dair görüşlerini sergilediği en önemli kaynak olan *el-Cevâhir*'i kaleme almasının altında yatan sebebi açıklarken tabiattaki fevkaladelikleri, evrendeki hayret verici hadiseleri incelemeye düşkün olarak yaratıldığını, İslam dünyasının aklı başında olanlarından çoğunun evrendeki bu muhteşem olaylara karşı ilgisiz olduğunu görünce *Nizâmü'l-âlem ve'l-ümem*, *Cevâhirü'l-ulûm*, *et-Tâcü'l-Murassa'*, *Cemâlü'l-âlem*, *en-Nizâm ve'l-İslâm*, *Nehdatü'l-ümme ve hayâtühâ* gibi eserlerini yazmaya başladığını ve “bu eserlerde Kur'ân ayetlerini kevnî harikalar/mucizeler ile mezcettiğini ve vahiy ayetlerini mucizelere ve hikmetlere mutabık kıldığını” söylemektedir. O ayrıca tefsiri yazmasının kendisine ilham yoluyla emredildiğini ve onun gelecekte dünyadaki mustazafların/ezilmişlerin kalkınmasının önemli etkenlerinden biri olacağını kesin olarak bildiğini söylemektedir.³⁹

37 *el-Cevâhir fi tefsiri'l-Kur'ân*, 2. bsk., Kahire 1350, Mülhak [XXVI], s. 248-249.

38 Jansen, *a.g.e.*, s. 87-88.

39 *el-Cevâhir*, c. I, s. 2-3.

Kur'ân'da fıkıhla ilgili 150 civarında ayet olmasına mukabil ulûma/bilimlere dair 750 civarında ayet bulunduğunu söyleyen⁴⁰ Cevherî, geçmiş dönemlerde İslam âlimlerinin ve bilhassa fakihlerin Kur'ân'daki ahkâm ayetlerini tefsir etmek için birçok çalışma yaparken Allah'ın kudretine işaret eden, Müslümanları ilme, araştırmaya ve tefekküre davet eden kevnî ayetleri ihmal ettikleri kanaatinde. O, İslam filozoflarının Kur'ân'ı ihmal ederek tabiat incelemelerini de fakihlerin kevnî ayetleri göz ardı ederek sadece ahkâm ayetleri üzerinde yoğunlaşmalarını da eleştirir⁴¹ ve tabiat araştırmalarının bir fitrat dini olan İslam'ın gereği olduğunu ısrarla savunur. Cevherî geçmişte miras hukukuyla ilgili birkaç ayet sebebiyle matematikle ilgilenen Müslümanların kevnî ayetleri ihmal etmelerini kabullenemez:

“Kevnî ayetler hakkında atalarımızın miras ayetleri için yaptıklarını neden yapmadığımızı bir bilebilseydim! Ancak ben şunu söylüyorum ki elhamdü lillâh, elhamdü lillâh, sen bu tefsirde ilimlerin hülasasını ve incelenmesini farz-ı kifaye olan miras ilminin incelenmesinden daha üstün bir şekilde okuyorsun. Bu bilimlere gelince marifetullahın artması için [gerekli] olup İmam Gazzalî'nin [*İhyâu ulûmiddîn*] şükür bâbında söylediği gibi, güç yetiren herkes için farz-ı ayndır; gerçek tevhid ilminin kendisidir... Kur'ân tefsirine dâhil ettiğimiz bu ilimler İslam'da küçük fukahâdan (*min sığâri'l-fukahâ*) olan mağrur cahillerin önem vermedikleri şeylerdir. Bugün inkılab ve hakikatlerin ortaya çıkma günüdür.”⁴²

Bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere Cevherî tefsirde inkılap yapmak istemektedir. Ona göre modern dönemde tefsir geçmişte olduğu gibi farz-ı kifâye mesabesindeki ilimlerin problemleri yerine imanla ilişkili olduğundan farz-ı ayn hükmündeki kevnî ayetlerin incelenmesine ağırlık vermelidir.⁴³ *Cevâhir*'de dinî ve dün-

40 *el-Cevâhir*, c. I, s. 2.

41 *et-Tâcü'l-murassa'*, Kahire 1324/1906, s. 10-13.

42 *el-Cevâhir*, c. III, s. 19-20.

43 Tefsirinin muhtevastındaki farklılık sebebiyle şahsına yönelik eleştirilerin farkında olan Cevherî kendisinin Kur'ân metnini fikhî yorumlamalardan daha fazla zorlamadığı kanaatinde; bkz. *el-Cevâhir*, c. III, s. 19; c. XV, s. 53. O fıkıhla ilgili oluşan kimi yanlışlıklara çeşitli vesilelerle temas edecektir. Örneğin Yahudilerin kalplerinin katılaştığından söz eden el-Mâide 5/13. ayeti bağlamında Kur'ân kıssalarından ibret alınması gereğine temas eder. Ona göre sadece fıkhâ yöneldikleri, mezheplerinin dinde her şey olduğunu zannettikleri, Allah'ın yerde ve gökteki güzelliklerini unuttukları ve kâinattaki yaratılış konusunda cahil kaldıkları için Müslümanların kalp-

yevî konuların birliğine dikkat çeken Cevherî, bazı şeylerin dine, bazılarının da akla aykırı olduğunu (yani din ile bilimin/akılın çatıştığını) söylemenin cehaletten kaynaklandığı, kişinin bilmediğinin düşmanı olduğu kanaatindedir. Bu yüzden bilim adamının bilime aykırı olduğu düşüncesi ile dine düşmanlık ederken, etrafından, göklerle yerin yaratılışından gâfil olan din âliminin dine aykırı olduğu düşüncesiyle kâinatın harikaları öğrenen kimsenin Allah'ın düşmanı olduğunu ve Allah'ın o kimseye gazap edeceğini düşünmesindeki çelişkiye dikkat çeker.⁴⁴ Bu ve benzeri düşünceler, modern dönemde başka mütefekkirlerde de görülen, Allah'ın sözüyle (Kur'ân) fiili (kâinat) arasında,⁴⁵ dolayısıyla dinle bilim arasında çelişki olmadığı, Kur'ân'ın "kâinat kitabının ezeli tercümanı", "âlem kitabının müfessiri" olduğu şeklindeki ifadeleriyle de uyumludur.⁴⁶

Modern bilimlerin bazı Kur'ân ayetlerinin daha iyi anlaşılmasına hizmet edeceği düşüncesine yukarıda işaret edilmişti. Bu bağlamda Cevherî, "Sonra şüphen olmasın ki onu (Kur'ân'ı) açıklamak bize aittir (*Sümme inne aleynâ beyâneh*)" (el-Kıyâme, 75/19) ayetinin "Kur'ân'ı Cebrail'in sana okuduğu şekilde senin lisanınla beyan edeceğiz" şeklindeki klasik anlamını kabul eder. Ancak o ayeti bu anlamın yanı sıra "İleride Kur'ân'daki ahkâmı ve harikaları/mucizeleri de beyan edeceğiz" şeklinde anlamakta, *el-Cevâhir*'de yer verilen modern bilime ait yeni bilgilerin bu kapsamda olduğunu söylemekte ve tefsirinde ayetteki ifadeyi tasdik eden bir iş yapmaya muvaffak olduğu için Allah'a hamd etmektedir.⁴⁷ O bazı Kur'ân ayetlerinin modern dönemde daha iyi anlaşılacağını bir ayete gönderme ile temellendirmektedir:

"Ey Müslümanlar! Allah'a and olsun ki bu, imanın artacağı zamandır.. Bu, hikmet ve ilim zamanıdır. Bu, Allah'ın hakkında şu şekilde bu yurduğu zamandır: "*Senürîhim âyâtinâ fi'l-âfâk ve fi enfusihim hattâ yetebeyyene lehum ennehu'l-hakk*" ["İnsanlara ufuklarda ve kendi ne-

leri de katlaşmış ve Frenkler kendilerini zelil durma düşürmüşlerdir; bkz. *a.g.e.*, c. III, s. 154. Nûr sûresinde köle azat etme, nikah ve kazif gibi ahkamlardan söz eden ayetlerin peşinden nûr âyetinin gelmesi, Allah'ın Müslümanları sadece ahkamlarla değil yaratışındaki harikaları da incelemeye yönlendirmesi olarak yorumlanır; bkz. *a.g.e.*, c. XII, s. 26.

44 *el-Cevâhir*, c. I, s. 139.

45 Hindistanlı Seyyid Ahmed Han'ın yaklaşımı için bkz. Abdulhamit Birışık, *Hint Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İstanbul 2001, s. 341.

46 Said Nursî, *İşârâtü'l-i'câz*, Köln ts., (Mihrab Verlag), s. 11.

47 *el-Cevâhir*, c. XXV, s. 40.

fislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'ân'ın) gerçek olduğu onlara iyice belli olsun" (Fussilet 41/53)]... Günümüzde ilimler vasıtasıyla Kur'ân'ın bazı esrân ve harikaları zuhûr etti."⁴⁸

Netice olarak Cevherî'de dinî ilimlerle modern tabîî bilimlerin uzlaştırılmasının temel bir hususiyet olarak dikkat çektiği söylenebilir. 19. yüzyıldan itibaren Avrupalıların İslam'ın akıl, bilim ve medeniyet gibi modern unsurlarla bağdaşmadığı yolundaki hücumlarını bertaraf etmeye yönelen Cevherî, Kur'ân'ın bütün ilimleri öğrenmeyi teşvik ettiğini, modern bilimsel gelişmelerin bazı ayetlerin daha iyi anlaşılmasına hizmet ettiğini göstermeye çalışmış ve bu yolla Kur'ân'ın ilmî i'câzını temellendirmeyi hedeflemiştir. Bu uğurdaki çabaları nedeniyle de modern anlamda ilmî tefsirin en önemli temsilcileri arasındaki yerini almıştır.

B. Bilimsel Tefsir Örnekleri

1. Modern İcatlar

Cevherî, Allah'ın insanları ve onların yüklerini taşıması için binlerce hayvanları yarattığından söz eden en-Nahl 16/8. ayetin "Allah (şu anda bilemeyeceğiniz) daha nicelerini yaratır" meâlindeki son kısmını (*ve yahluku mâ lâ ta'lemûn*) tefsir ederken o günlerde (1926 Haziran sonu) telefonla konuşan kimsenin konuşurken karşısındakinin resmini gösteren bir alet [televizyon] keşfedildiğini hatırlattıktan sonra pil örneğinde olduğu gibi televizyonun icad edilmesinin de bu ayetin kapsamında olduğu belirtilir:

"Bu insanların asrımızdaki son keşfidir ve bu da Allah'ın (*ve yahluku mâ lâ ta'lemûn*) sözünün kapsamına girer. Evet! Allah bilmediğimizi yarattı. Allah İtalya'da 1745'de doğup 1827'de ölen Folta [Alessandro Volta] adlı kişiye elektriği, ölmüş bir kurbağadan elektriğin âleme nasıl yükseleceğini öğretmedi mi?... İşte bunlar (*ve yahluku mâ lâ ta'lemûn*) sözünün ihtiva ettiklerinden bazılarıdır. Allah, ileride âlemde insanların önceden bildiklerinden başka amellerin [icatların?] olacağını biliyordu. Müslümanların Allah'ın nimetlerinin sadece nübüvvet zamanındakilere mahsus olmadığını, bilakis Allah'ın nurlarından gizlenmiş, ileride ortaya çıkacak olanlar... bulunduğunu bilmeleri için bu cümleyi sarf etti. Hiç şüphe yok ki eskiler bu tarzda bir tefsir yapmadılar. Zira Allah bunu ancak şimdi ızhâr etti. O bunu ızhâr edince biz de bunu ortaya çıkardık."⁴⁹

48 *el-Cevâhir*, c. XXII, s. 44.

49 *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 78-79. Cevherî sonrasında elektriğin ziraatte kullanılmasına temas ederek geleneksel araçlarla ziraat yapan Mısırlı çiftçilerle ile Avrupalı çiftçileri mukayese etmektedir.

2. Fizikî Âlem

el-Cevâhir'de de Nur âyeti (en-Nûr 24/35) geçmişte pek çok tefsirde yapıldığı gibi sadece temsili anlamda değil, kainatın olağanüstülükleri ile de bağlantılı biçimde yorumlanır ve Allah'ın maddedeki nuru modern bilimsel bilgilere atıfla izah edilir. Bu ayetin bize kâinatın Allah'ın nuru ile kaplı olduğunu, bütün varlıkların suyun katılışp buz haline gelmesi gibi nur ile katılaştığını söyleyen Cevherî, izahlarını, su damlalarını büyüterek bunların üzerindeki gök kuşağı renklerini tespit eden ve böylece bu tefsire uygun sonuçlara ulaşan Amerikalı bilim adamı Henschu'nun çalışmalarına atıfla sürdürür.⁵⁰

Allah'ın katında her şeyin ölçü ile olduğundan bahseden ayetin (er-Ra'd 13/8) tefsirinde ise kâinattaki eşsiz nizam çerçevesinde çekim gücü, ses, ışık ve sıcaklığın (hararet) yakınlaştıkça artması ve uzaklaştıkça azalması olayları ve bunlara dair modern bilimsel verilerden söz ettikten sonra şöyle demektedir:

“Kur'an'ın günümüzde nasıl tefsir edileceğini bir bilsem? Allah'a yemin olsun ki işte tefsir budur. İşte bu İslam dinidir. Allah nasıl (*ve küllü şey'in indehu bi-mikdâr*)... buyuruyor. Işık, hararet, çekim kanunu ve ses arasında nasıl bir farklılık (tefâvüt) var? Biz farklılık değil, aksine ittihad buluyoruz... Hayatımızın temelleri ilginç bir nizamda birleşmiştir.”⁵¹

Cevherî ayrıca el-Maide 5/17. ayeti bağlamında, evrenin büyüklüğü ve uzaydaki cisimlerin çokluğu karşısında dünyanın ne kadar ufak kaldığı yolundaki bilgilerden söz ederken, bu ayetin bize yaşadığımız dünyanın varlık aleminin kalanına nisbetle ne derece ehemmiyetsiz olduğunu, tıpkı modern astronomik verilerin ortaya koyduğu gibi ifade ettiğini düşünür.⁵² Aynı şekilde o göklerin ve yerin yaratılışının Kur'an'ın “duhân” dediği bir madde vasıtasıyla meydana gelmesi ile kozmosun oluşumuna dair modern bilimde sözü edilen evrim arasında benzerlik kurar.⁵³

3. İspirizma

Amerika'da ve Avrupa'da 19. yüzyılın ortalarından itibaren ruhçuluk akımının yaygın olduğu, ölmüş kimselerin ruhlarıyla ilişkiye

50 *el-Cevâhir*, c. XII, s. 30-32.

51 *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 121.

52 Câdû, *a.g.e.*, s. 63-64.

53 J. M. S. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Şaban Ali Düzgün, Ankara 1994, s. 121.

geçme meraklılarının bazı yayınlarla bu sahada kalem oynattıkları ve çeşitli derneklerde bir araya gelerek konferanslar, ruh çağırma seansları vb. tertip ederek ilgilerini uygulamalı olarak da sürdürdükleri bilinmektedir. İslam dünyasında da aynı dönemlerde ruhiyat konularının ilgi çektiği, konunun edebiyatta işlendiğini (rüyalar, psikanaliz içerikli romanlar vb.) ve Batı'da olduğu gibi İslam dünyasında da bazı dernekler vasıtasıyla konferanslar ve ruh çağırma seanslarının tertip edildiği görülür. Cevherî'nin hayatından söz ederken ispritizma ile yakından ilgilendiğini, bu konuda eserleri olduğu gibi bazı derneklerde faaliyette bulunduğuna değinmişti. İspirizma ile bu derece ilgili olan Cevherî'nin tefsirinde bu konulara temas etmemesi düşünülemez. Cevherî, tabii bilimlerde olduğu gibi ruh çağırma ilminin (*ilmu tahdîri'l-ervâh*) temellerinin de Batılılar değil Müslümanlar tarafından kurulduğu görüşünü savunmaktadır. O, bu görüşüne dayanak olarak el-Bakara 2/67-72. ayetlerinde öldürülen bir adamın cesedine, kendisini öldüreni söylemesi için kesilen sığırın bir parçası ile vurulmasının emredilmesini gösterir.⁵⁴ Cevherî, er-Rahman 55/15. ayette cinlerin ateşin dumanından yaratılmalarını da ruhiyât âlimlerinin ruh çağırma seanslarına katılan tam (*mütekâmil*) ve eksik (*nâkıs*) ruhlara dair verdikleri bazı bilgilerle ilişkilendirerek izah etmeye gayret etmektedir.⁵⁵

4. Tıp

Cevherî tefsirinde yeri geldikçe modern tıbbın verilerine dair uzun anekdotlar vermeye ve ayetlerin bunlarla uyumunu göstermeye meraklıdır. Örneğin el-Bakara 2/61. ayetin tefsirinde modern tıbbın fazla ve karışık gıdalarla beslenmenin ve gereksiz yere ilaçlarla tedavi olmanın insan vücudu üzerindeki zararlarından uzunca söz eder. Daha sonra sözü bu ayette bir tek yemekle yetinmeyip çeşit isteyen İsrailoğullarına yönelik "Daha iyiyi daha kötü ile değiştirmek mi istiyorsunuz?" hitabına getiren Cevherî bu ifadede yukarıda özetlediği gelişmelere işaret eden sembolik bir ifade olduğu kanaatinde dir.⁵⁶

54 *el-Cevâhir*, c. I, s. 84-89. Cevherî burada ispritizmanın 1846'da New York yakınlarında Hydesville'deki Fox ailesinin evinde başlayan macerasından itibaren gelişimini de anlatır.

55 *el-Cevâhir*, c. XXIV, s. 17.

56 *el-Cevâhir*, c. I, s. 76-79. Cevherî Fâtîha'daki "Rabbü'l-âlemîn" lafzının izahında tıbbî terbiye başlıklı bir bahis açarak tabiblerin sağlığı korumanın ilaç kullanmaktan daha iyi olacağı sözleri çerçevesinde koruyucu tıbbın öneminden de söz etmektedir, bkz. *a.g.e.*, I, 11-12.

C. Cevherî'ye Yönelik Değerlendirmeler

“Bilimsel Kur’ân Tefsiri” başlıklı kısımda gerek klasik dönemde gerekse modern dönemde Kur’ân’ın bilimsel tefsirine yönelik eleştirilerden söz edilmişti. Bu çerçevede dile getirilen eleştirilerin söz konusu yaklaşımın en önemli müdafilerinden Cevherî’ye yöneltilmemiş olması düşünülemez. Cevherî bu sebeple gerek hayatında gerekse günümüze kadar çeşitli eleştirilere muhatap olmuştur. Örneğin çağdaşı ve aslında kendisiyle müşterekleri çok fazla olan Reşid Rıza, geçmişte haksız olarak Fahreddin er-Râzî’nin tefsiri hakkında dile getirilen “Onda tefsirden başka herşey var” hükmünün aslında Cevherî’nin tefsiri için geçerli olduğunu söyler. Rıza eserde ayetlerin tefsirinden ve bilhassa me’sûr tefsirden ziyade ilmî meselelerin ve kâinattaki harikaların serdedilmesine daha fazla öncelik verilmesi sebebiyle bu kanaate ulaştığını söyleyip *el-Cevâhir*’in bir tefsir ve Allah’ın muradının açıklaması olarak nitelendirilmesinin doğru olmayacağını belirterek Cevherî’nin kendisinin de aynı şekilde düşündüğünü tahmin eder. Kur’ân’ın insanların hidayeti için gönderilmiştir, yoksa ilim ve insanların maişeti konusunda açıklama yapmak üzere gönderilmemiştir. Bilimsel alandaki bilgiler sürekli değişir. Dolayısıyla bu esere Allah’ın kitabının tefsiri olarak güvenilemez. Ayrıca içindeki rivayetlerin de tahkik edilmesi gerekmektedir.⁵⁷

Bu eleştiriye cevap veren Cevherî, *el-Cevâhir*’i iki kısma ayırdığını ve önce kısa lügat açıklamalarını ve rivayetleri vererek mütedavil tefsirlerde olan bilgileri aktardığını, daha sonra “doğru ilmî hakikatlere” işaret ettiğini, dileylene mütedavil tefsiri, dileylene de lafzî tefsirle karışık olmaksızın “ilm”i ve “cemâl”i sunduğunu söyler. O Gazzâlî’nin Kur’ân ayetlerinin manalarının, okuyan kimsenin kapasitesine göre değişeceğine yolundaki sözlerine atıf yaparak *el-Cevâhir*’de Gazzâlî’nin yolunu takip ettiğini göstermeye çalışır. Müslümanların bilim alanını ihmal ettikleri için güçsüz düştüğünü gördüğünden tefsirinde lafız tartışmaları ve rivayetler yerine bu konulara önem verdiğini, daha önce gizli olan bazı Kur’ân mucizelerinin modern bilim sayesinde görünür hale geldiğini, bunları Müslümanlara anlatmaması halinde Allah katında sorumlu olacağını söyleyerek kendini savunur. Ayrıca dünyanın çeşitli yerlerin-

57 Reşid Rıza bu görüşünü *el-Cevâhir* hakkında Tunus’tan kendisine yöneltilen bir soruya cevap olarak açıklamıştır; bkz. “Tefsîru’ş-Şeyh Tantâvî Cevherî”, *Mecelletü’l-Menâr* (MM), sy. XXX/7 (30 Şaban 1348/30 January 1930), s. 515.

den bu yönde teşvikler aldığını, bu sebeple çalışmalarını sürdürmeye kararlı olduğunu da vurgular.⁵⁸

Cevherî'ye yönelik eleştiriler Reşid Rıza ile sınırlı değildir. Kendisi de bilimsel tefsire taraftar olan Hanefî Ahmed'in Cevherî'nin "çok aşırı" gittiğinden söz etmesine⁵⁹ bakılırsa onun sınırları zorladığı düşünülebilir. Genel olarak bakıldığında, Cevherî'nin belli bir sistem ve metottan yoksun olması, kimi Kur'ân âyetlerini çeşitli zorlamalarla bilimsel bir yoruma tâbi tutmak istemesi, gereksiz birçok unsuru tefsire dâhil etmesi, gayri müslim felsefeci ve bilim adamlarının Kur'ân'la bağdaşmayan kimi görüşleriyle istişhad etmesi, "hesab-ı cümme" gibi kendisine itimad edilemeyecek bazı yollarla Kur'ân'dan çıkarımlarda bulunması vb. nedeniyle çeşitli araştırmacılar tarafından eleştirildiği görülmektedir.⁶⁰ *el-Cevâhir*'in Suudi Arabistan'a girişinin yasaklanması da tefsir yaklaşımına yönelik eleştirilerin etkisiyle olsa gerektir.⁶¹

Ancak kimi ağır eleştirilere mukabil Cevherî İran'da, Türkistan'da, Uzak Doğu'daki bazı ülkelerde en fazla tanınan düşünürlerden biri sayılacak kadar popüler hale gelmiştir.⁶² Ayrıca Cevherî'yi takdir eden, kendisinden sitayişle bahseden isimler de bulunmaktadır. Örneğin Câdû, Cevherî'nin kendisinden sonra gelenleri "en değerli tefsir yoluna" sevk ettiği kanaatinde olup çağımızda ilmî tefsirle uğraşanların bu öncü isimden söz etmemesini garipsemektedir.⁶³ Recâ Nakkâş da *el-Cevâhir*'i Arap aklının mutlak olarak tanıdığı en

58 "Tefsîru'ş-Şeyh Tantâvî", *MM*, sy. XXX/8 (30 Ramazan 1348/1 Mâris 1930), s. 624-629. Reşid Rıza bu cevabı müteakip yaptığı kısa değerlendirmede Cevherî'nin kendisinin özet olarak söylediğini tafsil edip asıl eleştirdiği konulara ise girmediğini söyler. Müslümanların bilim alanında eksikliklerine dikkat çektiğinden dolayı eseri takdir ettiğini, bununla birlikte bu alandaki çalışmaların farz-ı kifaye olarak değerlendirilebileceğini söyler. O, eserde Gazzâlî'nin "fıkhu'd-dîn" dediği şeyin hakkı verilemediğinden onun izini takip etmenin söz konusu olmadığı, Gazzâlî'nin aslında hüda, takvâ, marifetullah, tezkîye-i nefis, zühd, âhirete ikbal gibi konularla ilgilendiği düşüncesindedir (s. 629-632).

59 Jansen, *a.g.e.*, s. 86.

60 Cevherî'nin yaklaşımına yönelik tenkitler için bkz. *ez-Zehebî, a.g.e.*, c. II, s. 485; Fehd er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbi aşar*, Riyad 1407/1986, c. II, s. 674-678; Baljon, *a.g.e.*, s.18, 118; Jansen, *a.g.e.*, s. 85-88; Kurca, *Kur'ân-ı Kerim*, s. 236-237.

61 Zehebî, *a.g.e.*, c. II, s. 484-486.

62 Câdû, *a.g.e.*, s. 40-41.

63 Câdû, *a.g.e.*, s. 59 vd. Câdû *el-Cevâhir*'de uygulanan metoda ancak seçkin ilim adamlarının ve üstün akıllı kimselerin erişebileceğini de söyler (s. 56).

hayret verici tefsir olarak niteler. Nakkâş, Cevherî'nin ilmî nazariyelerin Kur'ân'da olduğunu, modern keşiflerin nassıyla Kur'ân'da bulunduğunu değil, Kur'ân'ın tabiat kanunlarını ve kâinatın sırlarını keşfetmeyi teşvik ettiğini söylediği görüşündedir. Bütün ilmî nazariyelerin Kur'ân'da bulunduğunu söyleyenlerin naifliğinden uzak olan eser, Kur'ân'ın ayet ve sûreleri hakkında doğrudan bir tefsir yerine "Kur'ân vahyinden" hareketle ortaya konulan geniş ilmî teemmülâta benzemektedir. Cevherî, Kur'ân ayetlerinin (çizgisinde) durmakta ve oradan çeşitli modern bilimler yolculuğu için ilham almaktadır. *el-Cevâhir* dindar insanları bilime, bilim adamlarını da dine yöneltecektir⁶⁴. Nakkâş'ın söyledikleri aslında Reşid Rıza'nın eleştirileri ile kısmen uyum içindedir denilebilir. Her iki isim de *el-Cevâhir*'in Müslümanların ihtiyaç duydukları bilim alanında önemli bir fonksiyonu yerine getirdiğinde müttefiktir.

Nakkâş'ın söylediklerini takdir eden Ahmed Atıyyetullah ise *el-Cevâhir*'in Hindistan, Türkistan ve Java'da yaygınlığı bağlamında eserde çeşitli bilimlere ait malzemeye ve görsellere yer verilmesine farklı bir açıklama getirir. Buna göre Java bölgesini sömürge haline getiren Hollanda yönetimi dinî kitaplar dışındaki kitapların bölgeye girmesini engellediği için bu engeli aşmak isteyen Cevherî, modern bilimlere ait meseleleri tefsir formunda ifade etme yoluna gitmiştir.⁶⁵

Sonuç

Jansen modern dönemde Batılı bilimleri eserinde kullanan ilk Müslüman müellif olarak İskenderânî'nin *Keşfü'l-esrâri'n-nûrâniyye* ve *Tibyânü'l-esrâri'r-Rabbâniyye* adlı eserlerinde "ilk ve orta öğretim düzeyinde tabiat bilgisi olarak gösterilecek konuların, sürekli amaca uygun görünen Kur'ân ayetleriyle birlikte yüzeysel bir şekilde" açıklandığı kanaatindedir.⁶⁶ Onun İskenderânî için yaptığı tespit aslında bilimsel tefsir akımının diğer mensupları gibi Cevherî hakkında da büyük ölçüde geçerlidir. Cevherî'de de modern bilim hakkında, onun temelindeki felsefeyi ve birincil kaynakları kuşatan bir bilgi düzeyi değil, daha ziyade popüler seviyede bir aşinalık sözkonusudur. Bu isimlerin birtakım konuları "amaca uygun görünen" ayetlerle ilişkilendirerek açıklamaları ise sadece kişisel

64 Câdû, *a.g.e.*, s. 59-60.

65 Câdû, *a.g.e.*, s. 62.

66 Jansen, *a.g.e.*, s. 79.

zaaflarıyla değil, modern tefsirin karakteri ile de yakından alakalı bir husustur.

Doğrudan ayetlerin tefsiri ve onlardaki murad-ı ilahînin ortaya çıkarılmasına ağırlık veren klasik tefsire mukabil modern tefsirin üzerinde odaklandığı esas husus, Kur'ân ayetlerinin yaşanan bir-takım sosyo-politik problemlerle ilişkilendirilmesidir. Bu sebeple modern tefsir çoğu zaman pratik endişelerin ve onlarla bağlantılı siyasî-içtimaî düşüncelerin sergilenmesine zemin teşkil etmekte ve kendisine ortaya konulan çözüm önerilerinin istinadgâhı olma fonksiyonu yüklenmektedir. Problem odaklı bir yaklaşım seçmeciliği, önerilerin Müslümanlar nezdinde kabulüne yönelik bir meşruiyet arayışı ise ayetlerin otoritesine müracaat edilmesini gündeme getirmektedir.

Modern tefsir hakkında dile getirilenler Cevherî için de rahatlıkla söylenebilir. O, İslam dünyasının tabîi bilimleri ihmal etmesi sebebiyle geri kaldığını ve Avrupalıların sömürgesi olduğunu düşündüğünden Müslümanların dikkatini tefsir aracılığı ile bu alana çekmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Cevherî için tefsir iktisadî ve siyasî kalkınmanın hizmetindedir. Bu çerçevede onun yaptığı işin gerçekten bir tefsir faaliyeti olup olmadığı da tartışmaya açıktır. Tefsirinin gerek şekil gerekse içerik olarak durumu böyle bir tartışmayı zorunlu kılmaktadır. *el-Cevâhir* incelendiğinde ayetlerle ilgili baş taraftaki kısa açıklamalardan sonra ayetlerle doğrudan münasebeti olsun ya da olmasın hemen her konuda uzun anlatımlara ve anektodlara yer verilmesi, Mısır'daki günlük gazetelerden Avrupa ve Amerika'daki bilimsel mecmualara varıncaya kadar çok farklı kaynaklardan uzun iktibaslar yapılması ve üstelik bu anektodların astronomi, botanik, zooloj, tıp vb. farklı branşlara ait çok sayıda fotoğraf, harita ve çizimlerle süslenmesi okuyucuda bir Kur'ân tefsirinden ziyade bir ansiklopedi okuduğu hissini uyandırmaktadır. Bu türden anlatım ve anektodların eserin çok büyük bir kısmını oluşturmasından dolayı *el-Cevâhir*'i mushaf tertibine göre düzenlenmiş ve Kur'ân'la ilgili kısa açıklamaların da yer aldığı resimli bir genel ansiklopedi olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.

Kur'ân'ın ilahî mahiyeti, anlamlarının tüketilemeyeceği, lügat ve zahirî anlamlarıyla irtibatlı ve bu anlamları ortadan kaldırmayan ikincil, yeni ve farklı manalara ihtimalinin bulunabileceği düşüncesi için önemli bir zemin teşkil etmektedir. Bu doğrultuda te'vilde aranan şartlara riayet edilmesi ve bu çerçevede bir ihtimalden söz edilmesi halinde yeni görüşlerin başkaları için bağlayıcı olmamak-

la birlikte meşru, en azından tartışılabilir olduğu rahatlıkla söylenebilir. Tantâvî Cevherî'nin de doğrudan ayetlerin tefsirinden ziyade, ayette görülen bir işaretten ilhamla bazı düşünceler serdetmesi ve yorumlarını mutlak hakikat olarak takdim etmemesi, bunların peşinen reddini değil tartışmaya açılmasını gerekli kılmaktadır. Yazıldığı dönemdeki Müslüman aydınların ortak zaaflarıyla malûl *el-Cevâhir*'de dile getirilen düşünceleri başlık ve biçiminden hareketle doğrudan Kur'an ayetlerinin tefsiri yerine modern dönemde dile getirilen siyasî, içtimaî ve bilimsel düşünceler arasında değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Abstract

Reading the Qur'an in Light of the Modern Science: The Case of Tantâwî Jawharî

The category of "scientific commentary," which is defined as the interpretation of the Qur'an in light of the existing scientific concepts and knowledge, particularly of natural sciences, is an old tradition whose roots go back to the Abbasid period. This article will first present an overview of the historical development of the scientific commentary of the Qur'an, and then examine the perspective of the Egyptian intellectual Tantâwî Jawharî (d. 1940), who is considered to be the founder and one of the most important representatives of this approach to the Qur'an in the modern period. Interpreting the Qur'an in light of modern scientific developments in his *al-Jawâhir* and other works, Jawharî's project aims to disprove the idea of a conflict between Islam and science on the one hand, and to draw Muslims' attention to modern sciences, on the other.

Key Words: Tantâwî Jawharî, Scientific Commentary, Reason/Intellect, Religion and Science.